

StCl II, 1960, p. 442—443). La rîndul ei, aceasta reproduce, cu modificări a căror listă nu depășește cîteva pagini, textul publicat de L. Radermacher în 1907. Bibliografia noului tiraj nu a fost adusă la zi.

L. L.

CORNELII TACITI Libri qui supersunt iterum editi Erich Koestermann. Tom. II. Fasc. 2 *Germania. Agricola. Dialogus de oratoribus* (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Lipsiae, 1964, XXVI + 128 p.

Numele lui Erich Koestermann este el însuși o garanție pentru calitatea indiscutabilă a ediției, competența sa fiind bine cunoscută tuturor celor interesați de operele marelui istoric.

După ce a îngrijit mai întîi trei retipăriri ale ediției Halm-Andresen, Koestermann a întreprins o ediție nouă, personală, a operelor complete ale lui Tacit. În cazul operelor minore nu este vorba de o independență totală față de ediția Andresen, independență vădită în editarea *Analelor* prin folosirea unui izvor nou, un manuscris care aparținuse cîndva lui Rudolphus Agricola, crezut multă vreme pierdut și descoperit de curînd de C. W. Mendell¹. Contribuția lui E. Koestermann constă în revizuirea amănunțită a textului, în renunțarea la unele lecțiuni propuse de Andresen (de ex. *Dial.* 40,1; *Germ.* 38,2) și adoptarea unor lecțiuni noi, parte din ele conjecturi proprii, parte ale altor editori.

Volumul apărut în 1964 este ediția a doua a operelor minore și nu ar necesita prea multe comentarii, întrucît — în afara bibliografiei recente — nu aduce nou față de ediția precedentă decît două schimbări în text, menționate în prefață (p. XXVI): *Dial.* 8,1 înlocuiește lecțiunea lui Haase *minores* cu lecțiunea propusă de Wagenvoort *minoris < nominis >*; *Germ.* 42,2 înlocuiește ² *ualent*, lecțiunea manuscriselor, cu *ualet*, corectura lui Bailly.

Creдем totuși oportună o scurtă prezentare a volumului, dat fiind faptul că prima ediție, cunoscută desigur de mulți, nu a fost încă recențată în paginile revistei noastre.

Prefața (p. V—XXVI) este un comentariu amplu al tradiției manuscrise a operelor minore, autorul luînd în discuție, de pe poziție critică, toate punctele controversate ale acestei probleme. Domnia-sa începe prin a cita toate mărturiile vremii (p. V sqq.) care atestă găsirea și aducerea în Italia, în secolul al XV-lea, a faimosului codice Hersfeldensis din care derivă toate codicele existente astăzi. Pe baza acestor mărturii el reface, ipotetic, drumul parcurs de codice din Germania în Italia, dar fără a insista prea mult și fără a da o soluție categorică acestei chestiuni mult discutate. Koestermann scotoțește esențială problema paternității *Dialogului*, pe care îl aștribuie, fără nici o ezitare, lui Tacit și problema lacunel din textul *Dialogului* pe care o limitează la șase coloane, împotriva mărturiei lui Candidus Decembrio (acesta menționase lipsa a șase folii). Editorul semnalează importanța descoperirii, la începutul secolului nostru, a codicelui Aesinas, care conține, pentru o parte din *Agricola*, textul original al manuscrisului Hersfeldensis și anume quaternionul al treilea, foliile 56^r—63^v. Această parte a manuscrisului Hersfeldensis, scris cu litere minuscule în secolul al IX-lea, între anii 830 și 850³, poartă mărturia

¹ Cf. C. Poghirc, StCl, IX, 1967, p. 328—329.

² „Etsi dubitanter” (ibid.).

³ După cum demonstrează Paul Lehman, citat de Koestermann la p. X.

a patru mîni care au intervenit în text : copistul, corectorul, un învățat necunoscut și Stefanus Guarnieri. Pentru Koestermann, de cea mai mare importanță este intervenția corectorului, căruia li sînt atribuite multe schimbări în text, precum și multe lecțiuni marginale noi, așa-numitele *lectiones geminatae*. Problema sursei emendărilor făcute de corector a provocat o aprigă dispută între filologi. Unii — printre care Fr. Kritz și R. Till — atribuie emendările corectorului însuși, ceilalți — M. Lenchantini, R. Güngerich, J. Perret, cărora li se alătură și Koestermann susțin că pentru lecțiunile noi a fost folosit un alt codice, fie arhetipul lui *Hersfeldensis*, scris cu majuscule, fie un alt exemplar copiat după arhetip, asemenea lui *Hersfeldensis*, cu litere minuscule. Fără a nega cu totul intervenția corectorului, Koestermann demonstrează cu argumente solide diferența calitativă a emendărilor, care exclude categoric ipoteza atribuirii lor unuia și aceluiași om : *Ita enim notiones correctoris inter se differunt, cum partim eximiae sint, atque ingeniosissimae, partim prauissimae, ut uix ex eiusdem hominis ingenio exortae esse possint* (p. XIII). El merge mai departe și presupune că *lectiones geminatae* s-ar raporta la un oarecare exemplar „critic”, în care un gramatic ar fi scris în marginea manuscrisului cuvintele corectate cu ajutorul unui foarte bun codice mai vechi.

Subliniind ascendentul încontestabil al codicelui *Aesinas* în stabilirea textului la *Agricola*, Koestermann nu neglijează cu totul, ci citează în aparatul critic lecțiunile aparținînd codicelor *deteriores*⁴, cărora le atribuie valoarea de a da — prin comparație cu *Hersfeldensis* — măsura în care au intervenit în text cei ce au copiat vechiul codice în secolul al XV-lea.

Discutînd problema stabilirii textului la *Germania*, Koestermann distinge trei familii de manuscrise ale căror arhetipuri se întrepătrund, toate ajungînd la același codice *Hersfeldensis* : Familia X reunește *codex Vaticanus Lat. B* și *codex Leidensis Perizonianus XVIII Q 21 b*. Acestuia din urmă Koestermann îi acordă un comentariu mai amplu, socotînd de maximă importanță emendările făcute de corector, pe care le consideră, în mare parte, datorate cunoașterii și folosirii arhetipului X.

Familia Y reunește *codex Vaticanus 1518 C* și *codex Farnesianus siue Neapolitanus IV C 21 c* socotit de mulți, printre care și J. Lipsius, ca avînd cea mai mare autoritate printre celelalte codice. Koestermann respinge această părere, atribuind locul de frunte codicelui *Leidensis Perizonianus b*. Alîindu-se părerii lui Riccardus Wünsch⁵, el atașează familiei Y și manuscrisele *Vindobonensis*, *Monacensis* și *Hummelianus*.

Familia Z conține *codex Aesinas E*, pe care Koestermann îl caracterizează ca avînd o valoare mult mai mică în stabilirea textului la *Germania* decît cea recunoscută unanim pentru textul la *Agricola*. În afară de *Toletanus 49,2 T* — derivat din *Aesinas* — își mai au locul aici cîteva codice minore, nu îndeajuns de cunoscute pînă acum : *Ottobonianus Lat. 1795*, *Ariminensis*, *bibl. Gambalunghiana IV D 112* și ediția din Nürnberg, din 1473.

În legătură cu *Dialogus de oratoribus* Koestermann adaugă acestor codice alte cîteva necesare stabilirii textului, și anume : *codex Vaticanus 4498 Δ*, menționat pentru *Agricola*, pe care îl integrează familiei Y, *Urbinas 1194 U*, *codex Ottobonianus 1455 E*, precum și *Vin-*

⁴ *Codex Toletanus 49,2 T*, derivat din *Aesinas* ; *codex Vaticanus 3429 A* ; *codex Vaticanus Lat.*, 4498 B.

⁵ Împotriva lui R. P. Robinson care este susținut de J. Marouzeau, de J.G.C. Anderson și de J. Perret.

dobonensis ser. nou. 2 960 T, ultimele două formind — după părerea lui Gudeman — o a treia familie, părere respinsă însă de Koestermann.

În concluzie, Koestermann afirmă că pentru stabilirea textului, alături de cercetarea amănunțită a codicelor, dar prudentă fiindcă *cmnes ad idem exemplar redeunt neque raro, quamvis inter se consentiant, prorsus a ueritate abhorrent*, este foarte util ca *editores in Tacito iterum iterumque legendo tempus atque labores consumere* (p. XXV). Această poziție este perfect ilustrată de text, în stabilirea căruia Koestermann adoptă de multe ori conjectura, evident mai bună, a unui editor împotriva tuturor codicelor: *Germ.* 40,3 adoptă conjectura lui Rhenanus *eo*, acolo unde codd. dau *ea*, care nu se încadrează în sensul frazei; *Germ.* 43,4 adoptă conjectura *truces* a lui Beroaldus, în locul lui *trucis* din mss., care nu are justificare nici gramaticală, nici de sens ⁶. De asemenea, adoptă unele adăugiri făcute în text de alți editori: *Dial.* 1, 2, ; 5,1; 8,2; 41,5. Asta nu înseamnă însă că nu respinge conjecturile care nu îi par justificate: *Dial.* 3,3; 40,1; *Germ.* 31,2; 38,2, și că neglijează cu totul autoritatea codicelor pe care le examinează cu atenție, preferând uneori — așa cum menționează și în prefață — lecțiunile unor codice *deteriores*: *Germ.* 20,3; 28,3; 38,2; 45,1.

În general, poziția lui Koestermann este de maximă prudență, păstrind textul manuscriselor, în afara cazurilor când socotește intervenția absolut necesară. Menționează însă în note soluțiile diferiților editori anteriori, chiar cele pe care el le respinge cu totul, și le însoțește de multe ori de un scurt comentariu: *Dial.* 3,3. După ce dă diferite soluții propuse pentru locul citat, notează: *neque autem quicquam mutandum esse uidetur*; *Germ.* 23. Menționează propunerea lui Gudeman, pe care el o respinge, de a se scoate un pasaj din text: [*si indulseris — uincetur*] *Gud.*, *haud probabiliter*; *Germ.* 38,2. Păstrează textul întreg, dar menționează în notă: *apud Suebos suspectum, signum lacunae indicauit Andr.* Aceeași exigență o manifestă și față de propriile lui conjecturi care, în majoritatea cazurilor, sînt date numai în notă (de exemplu, *Agr.* 9,1; *Germ.* 20,3; 37,5), deși unele ar justifica intervenția în text: *Agr.* 1,1; 6,3; *Germ.* 30,1. De asemenea, lasă *signum corruptelae* chiar acolo unde alții au rezolvat textul, dar cu soluții care nu îi par satisfăcătoare: *Germ.* 38,2.

Ar fi de discutat totuși cîteva pasaje în care lecțiunea manuscriselor se poate justifica, intervenția în text nefiind imperios necesară, după părerea noastră: *Dial.* 12,5, este adoptată emendarea *concedes* a lui Acidalius în locul versiunii *concedis* dată de codd. E adevărat că ideea este de viitor, dar cu nuanță foarte categorică (susținută și de *certe* dinainte) și nu sînt foarte rare cazurile asemănătoare în care e folosită o formă de prezent; *Dial.* 26,1 lecțiunea *oratore*, justificată și de *oratorius iste* de mai jos, este înlocuită cu *orationem* (variantă în ms. U corectată apoi în *oratore*).

Acestea sînt însă simple amănunte discutabile și nu influențează cu nimic aprecierea asupra ediției care nu poate fi decît elogioasă, Erich Koestermann ilustrându-se încă o dată ca strălucit cunoscător al lui Tacit.

Anea Calargiu

⁶ Cf. *Dial.* 2,1 *utrosque non modo in iudiciis Gud. : in iudiciis non utrosque modo ; 5,4 plurium em. Pithou : plurimum ; 40,4 famam Mus. : formam etc.*